Тыва АССР: Комсомольский № 10 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Николай Михайлович КОРОТАЕВ

Николай Михайлович Коротаев 1948 чылдың октябрь 26-да Тюмень облазының Шим хоорайга төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Н. М. Коротаев Тюменьниң дээди шериг инженер командылал училищезин дооскаш, шериг албан черле [illegible] рота командириниң оралакчызы, ВЛКСМ комитединиң секретарынга, партбюро секретарынга ажылдап турган.

1981—1983 чылдарда Тыва АССР-ниң шериг комиссариадының политкилдизинге ажылдап турган.

1983 чылда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

Ол-ла чылын ДОСААФ Тыва обкомунуң даргазынга соңгуткан. ССРЭ-ниң ДОСААФ ТК-ның кежигүнүнге, Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгуттуруп турган.

ССРЭ-ниң алды медальдары-биле база ол ышкаш МАР-ның, ГДР-ниң медальдары-биле шаңнаткан.

Шериг дужаалы — подковник.

Тыва АССР-ниң депутадының кандидадынга ДОСААФ Тыва обкомунуң пленумундан болгаш ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школаларының коллективинден депшиткен.

• • •

Соңгулда мурнунуң кампаниязы берге байдалда эртип турар. Чон ниитилелдиң амыдыралынга Советтерниң ролюн бедидерин аажок идепкейлиг негеп турар.

Мындыг байдалдарда Тываның хамаатыларының социал камгалалын хандырарынче, чурттаалга тудуун экижидеринче, ажыл-агыйжы эвес чорук-биле демиселди күштелдиреринче, партия, совет ажылдакчыларның чамдык кезиинде тургустунган үндезин чок чүүлдерни болдурбазынче, хоорайның кудумчуларынга чогуур корум-чурумну тургузарынче угланган хоойлуларны Тыва АССР-ниң Дээди Соведингe хүлээп алыры дээш туржур мен.

Эрткен үелерде албан-ажылым аайы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери-биле, дайын шөлүнге өлген солдаттарның аваларыбиле, дулгуяк арткан иелер-биле кончуг чоок чурттап, оларның-биле чугаалажып келдим. Ынчангаш оларның эргелерин камгалаар, негелделерин болгаш хереглелдерин долузу-биле хандырар дээш демиселди чорударымны бодумнуң мурнумда салдынган чугула сорулгаларның бирээзи кылдыр санап турар мен.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутады кижи болгаш, 1989 чылда Интернациональная кудумчузун эде дерип, чаагайжыды тударын соңгукчуларның чагыгларын ёзугаар күүсеткен мен. Ам № 6 автобустуң маршрудун ооң мурнунда чоруп турган оруу-биле 10 дугаар соңгулда округунга чедир чоруурун катап тургузарын амгы хүннерде амыдыралга боттандырар мен.

Кызылда ДОСААФ автошколазының курсантыларының амыдырал байдалдарын экижидер сорулга-биле 198 орунну ниитиниң чурттаалга бажыңын тударынга хөреңгиин тывары чедип ап, ооң тудуун 1990—1991 чылда доозарын аазап турар мен.

Дельтапланер, автомобиль, мотоцикл болгаш спорттуң өске-даа техниктиг хевирлерин улам ыңай сайзырадырын, спорттуң шериг-дузалал хевирлерин өөрениринче аныяктарны хаара тудары-биле 1990 чылда Кызыл хоорайга спорт-техниктиг клубту ажыдарын хүлээнип турар мен.

Бистиң чурттуң бүгү национал кижилериниң интернационалчы найыралын быжыглаар дээш хууда салыышкынымны киирер мен.

ДОСААФ-ка хамааржыр организациялар республиканың улус ажыл-агыйының сорулгаларын болгаш аъш-чем программазын шиитпирлээринге идепкейлиг киржилгелиг болзун дээш күженишкинимни үндүрер мен.

Республиканың камгалал ниитилелиниң даргазы кижи болганымда Совет Чепсектиг Күштерни элээн кызырганының байдалдарында ССРЭ-ниң ДОСААФ системазынга Төрээн чурттуң идегелдиг камгалакчыларын белеткээринге бүгү күжүмнү берип тургаш, ажылдаар мен.

Светлана Чоодуевна МОНГУШ

Светлана Чоодуевна Монгуш 1955 чылда Тес-Хем районнуң Самагалдай суурга хөй уруглуг албан-хаакчы кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, тыва национальдыг, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап турар.

1972 чылда Кызыл хоорайның № 2 школазын дооскаш, ол-ла чылын Томскиниң күрүне университединиң экономика факультединге өөренип киргеш, ону 1977 чылда доозуп, политиктиг экономика башкызы деп экономистиң тускай эртемин чедип алгаш, университет доосканының соонда үлелге ёзугаар ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада экономиктиг лабораториязынга инженер-экономист болуп күш-ажылчы амыдыралын эгелээн.

1979 чылдың январьдан бээр Тыва АССР-ниң ИХМ-де ажылдап турар. 1979-1980 чылдарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң күш-ажыл-биле эдип-чазаар албанның план килдизинге улуг инженер-экономистеп ажылдаан. 1980-1986 чылдарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң күш-ажылга эдип-чазаар албанның килдизинге күш-ажылдың болгаш шалың төлевириниң килдис начальниингинге ажылдап турган. 1986 чылдан эгелээш, амгы хүннерге чедир Кызыл хооркүүскомунуң ИХК-ның истелге килдизиниң байысаакчызында ажылдап турар. 1983—1988 чылдарда Омскиниң милицияның дээди школазының Красноярск салбырынга бот-өөредилге-биле өөренип, 1988 чылда ийи дугаар тускай дээди эртемниг болуп, юристиң мергежилин чедип алган. Кызыл хооркүүскомунуң ИХК-ның коллективинден Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген.

• • •

Бистиң Бөгүнгү амыдыралывыс нарын болгаш удурланышкак талаларлыг. Экономикада тургустунган берге байдал, бараанарда болгаш ачы-дуза чедирилгелеринде чедишпес чорук социал, сагыш-сеткил база хөй-ниити амыдыралының өске-даа адырларында чөрүлдээлер, харыысалганың болгаш корум-чурумнуң кошкааны кем-херек үүлгедириниң көвүдедиринге, хоойлу-дүрүмнү хажыдарының янзы-бүрү хевирлеринге чедирген.

Шак мындыг нарын үеде соңгукчуларның национал үзел бодалдарында, сагыш-сеткилинде диргелген хөөннеринге ойнап, болдунмас аазаашкын бээр эрге чогумну билип турар мен. Ынчангаш соңгулда мурнунуң программазын тургузарының мурнунда соңгулда округунуң амыдыралы-биле таныжып, ында кирип турар чурттакчыларның бажыңнарынга барып, соңгукчуларның дилеглерин, хомудалдарын, саналдарын өөренип көргеш, округтуң байдалын билип ап, округтуң соңгукчуларының ниитилел ужур-уткалыг чөптүг сонуургалдарын программамның үндезини кылдыр киирген мен.

Мен корум-чурум камгалалының ажылдакчызы кижи болганымда аажы-чаң талазы-биле холбашкан айтырыгларны экижидеринче угланган ажылдарны экижидер дээн соңгукчуларның санал-оналын деткип, аажы-чаң делегейин кадыкшыдарын, кем-херек үүлгедиглерин долузу-биле дүрген истеп илередип, назы четпээннер-биле, аныяктар-биле кижизидилге ажылын күштелдирерин, оларны ажылга тургузарын, когарааннарның, херечилерниң сонуургалын камгалаарынче угланган хоойлужудулгаларны хүлээп алырын база ол ышкаш кем-херек үүлгедир чорукка удур демисел-биле албан-хүлээлгелерин холбаан кижилерниң хоойлу-дүрүм ёзугаар камгалалдыг чоруун хандырарын программамның кол пунктулары кылдыр санап турар мен. Аңаа хамаарыштыр бир-ле дугаарында, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылының кол угланыышкыннарының, шиитпирлеп турар айтырыгларының, таваржып турар бергелерниң, хөй-ниити-биле аразында харылзааның экижииириниң оруктарының дугайында информацияның чонга элээн чедингир турарын, телекөрүкчүлерге неделя дургузунда илерээн болуушкуннарны доктаамал дамчыдып, көргүзүп турарын радиобажыңның ИХМ-ниң дежурный кезээ-биле дорт харылзааны тудуп, эрткен хонукта республикада тургустунган байдал дугайында ИХМ-ниң дежурныйы республиканың чонунга эртенниң-не медээлер дамчыдылгазынга дыңнадырын чедип алыксап турар мен. Ол хемчеглер чүгле чон ортузунга чоруп турар «дидирдидирни», хоп-мегени чок болдурарынга дузалаар эвес, а телекөрүкчүлерге, радио дыңнакчыларынга кандыг-бир баш удур сагындырыглыг салдар чедирип, милицияның канчаар ажылдап турарын чонга көргүзеринге идиглиг болур. Ооң-биле кады телевидениениң дузазы-биле шыңгыы кем-херек үүлгедиглерин илередип тып болур. Бо бодалымны боттандырары-биле хүн бүрү болуп турар теледамчыдылгаларга: «Тыва АССР-ниң ИХМ дыңнадып тур», «Корум-чурум камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазының дугайында ниитиниң үнелели» деп рубрикаларны киирерин ИХМ-ниң дамчыдылгазын организастаарын сүмележир бодап турар мен.

Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези, аъш-чем программазын шиитпирлээри республиканың чурттакчы бүрүзү-биле бир дөмей мени дүвүредип турар. Бүдүрүлгелерни аңгы-аңгы эргелеп баштаары, удуртуп чагырарының талазы-биле тарамык чоруу республиканың социал-экономиктиг күчүзүн бедик бүдүрүкчүлүг кылдыр ажыглап, ооң экономиказын деңдески план ёзугаар хөгжүдерин мынчага чедир хандырып шыдавайн турар деп санап турар мен. Ол чорук эвилелдешкен республика болгаш чер-черниң эргелел органнарының сырый харылзаалыг ажылдаарының, оларның кылыр хүлээлгелериниң тодаргай турарының, республиканың девискээринде тургустунган организациялар, бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын мөөңнээриниң эргежок чугулазын айтып турар. Бир эвес мени депутатка соңгуп алыр болза, өске өөрүм-биле кады республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин тодаргай угланыышкынныг, үндезилеттинген программалыг, бар аргаларны баш удур өөренип көөр бодаашкыннарлыг турарын бадыткап, оларны ажыглаарының аргаларын, оруктарын тывар дээш ажылдаар мен. Ол сорулгага дүүштүр үстүнде адааным айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле республика органнарының улус депутаттарының Советтериниң, төп министерстволарының, ведомстволарының, хөй-ниити организацияларның төлээлериниң киржилгези-биле доктаамал ажылдап турар бүгү күштүг бодунда мөөңнээн төптүг тургузарын оралдажыр мен.

Моон мурнунда чылдарга деңнээрге, чурттаар оран-сава элээн туттунуп турар-даа болза, бо айтырыг ам-даа бисти дүвүреткишаан. Бажың алырының ээлчээ барык бурунгаар шимчевес хевээр. Бир эвес бажың үлээшкининиң ажык-чарлыг демократтыг байдалга кылбас, хыналдага тургуспас болзувусса, 1988 чылдың январь 1-ге чедир бажың алыр кылдыр учётка тургускан улусту 1995 чылдадаа хандырып шыдавас бис. Ону боттандырарда чурттаалга фондузунуң инвентаризациязын тодаргай байдалдарда чорудар, бирги ээлчегде, эргижирээн үрелген бажыңнарда чурттап турарларны, хөй уругларлыг өг-бүлелерни, чаа өг-бүле тутканнарны, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын кежүрерин чурумчудар херек. Чурттаалга шөлү артып турар хамаатыларны оон арай эвээш шөлдүг бажыңнар-биле орнажырынга идигни бээр.

Республика хоойлуларында эртем талазы-биле системажыткан, чаңгыс аайлаан ажылдар кылдынмаан. Кеземче чорудулга кодекизи, кеземче кодекизи, негелде кодекизи ышкаш кол хоойлулар тыва дылче очулдуртунмаан. Ынчангаш практиктиг ажыл-чорудулгамны юридиктиг терминнерниң орус-тыва словарын тургусчурунче угландырар мен.

Милиция ажылдакчызы бодунуң эрге-дужаалының аайы-биле кымның-даа националы дивес, оларны бир дөмей камгалаар. Ооң ужурунда бистиң республиканың девискээринде чурттап турар өске нацияларның кижилери-биле үндезин тыва чоннуң найыралының үнер дөстерин улам калбартып, орус-тыва дылды сайзырадырынга үлүг-хуумну киирер мен.

Амгы үеде албан турар ужурлуг чагыглар учёду чок болуп турар. Соңгукчуларның чагыгларын камгалаар чөптүг чорук черле херек. Министерстволарга, ведомстволарга чагыглар өөренип көөрүнүң чурумунуң дугайында нормативтиг дүрүмнер негеттинип турар. Бир эвес депутат болу берзимзе, ындыг дүрүмнерни хүлээп алыры дээш туржур мен.

ТЫВА АССР: Рабочий № 7 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Валерий Андреевич АСОНЫЧЕВ, Монгуш Мунзукович СҮГЕ-МААДЫР

КАНЧААР АЖЫЛДААР БИС, ЫНЧААР ЧУРТТААР БИС

Чүък сөөртүр № 1 АТБ-ниң кол инженери, «Тыва автотранс» каттыжыышкынында партия комитединиң секретары В. А. Асонычев Кызылдың № 7 соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр депшиттирип турар. Ам ооң-биле бистиң корреспондентивис Артур Хертектиң беседазын силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттывыс.

— Тывага ажылдап чедип келгениңерден бээр 30 чыл ажып турар-дыр. Янзы-бүрү ажылдарга иженип, хөй-хөй кижилер-биле күш-ажылчы холбааны тудуп шаг болган силер. Бодуңар дугайында кысказы-биле чугаалап көрүңерем, Валерий Андреевич.

— 1939 чылда Оренбург хоорайга орус өг-бүлеге төрүттүнген мен. СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи улгады берген уругларлыг мен. 1959 чылда Оренбургтуң автоорук техникумун доосканымда ажылдаары-биле Тываже чоруткан. Күш-ажылчы амыдыралымны Кызыл хоорайның чүък сөөртүр № 1 АТБ-зинге эгеледим. 1964 чылдың августан эгелеп Чалаана АТБ-зинге баштай кол инженерлеп, соолунде барып директор болуп ажылдап келдим. 1972 чылдың апрельден тура дагын катап чүък сөөртүр АТБ-ге ажылдай берген мен. Аңгы-аңгы албан-дужаалдарны ээлеп келдим, сөөлгүзү — АТБ-ниң кол инженери. 1985 чылда «Тыва автотранс» каттыжыышкынынга партком тургустунган. Каттыжыышкынның хоорай бүдүрүлгелериниң коммунистери мени ооң секретарынга соңгуп алган. Бо-ла-дыр.

— Чуртта болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр бодалыңар чүл? Чүге бүзүрээр, а чүге бүзүревес силер?

— Чаартылга чорудулгазының үезинде чоннуң калбак массазының идепкейлиг киржилгези чокта бистиң амыдыралывыс чүгле СЭКП ТК-ның, чазактың, улус депутаттарының ажыл-чорудулгазының түңнелинде эки талаже өскерли бээр деп чүүлге бүзүревес мен. Ажыл-ишчилерниң экономиктиг хосталгазы чокта элбекшилди тургузуптар бис дээрзинге, хөй-ниитиге кыйгы салып, хамаатыларның өргүлүнге таалап олура кем-херек үүлгедиишкиннерин чүгеннептер, кадык камгалалын, улус өөредилгезин, ядыыларның социал хандырылгазын экижидиптер бис дээрзинге бүзүревес мен. Анархияже шилчээн демократия, эрткен үевисти бүрүнү-биле карартыр чорук корум-чурумну быжыглап, сагылганы көдүрүп, мөзүшүнарның эки талаларын катап тургузуп, нациялар аразында өжээннежилгени чок кылыптар дээрзинге бүзүревес мен.

Чурттакчы чоннуң хөй кезиниң сарыылдыг угаап бодаашкыны-биле экстремизмни тиилээр, ак сеткилдиг ажылдаарын бистер ам-даа утпаан, буян чедирер болгаш кээргээр шынарывыс оскунмаан бис дээрзинге бүзүрээр мен. Орай-даа бол дөмей-ле, канчаар ажылдаар-дыр бис, ынчаар чурттаар бис дээрзин медереп биле бээривиске, халаажыраашкындан кижилерниң оттуп келиринге, долгандыр сарыылдыг көргеш, бистиң ниити бажыңывыс — ССР Эвилелинге чурумну тургузуп эгелей бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Мээң үзелдерим Тыва АССР-ниң депутады-даа апарзымза, депутат болбазымза-даа, өскерилге чок артып калыр.

— Депутат апарзыңарза, чүнү кылыр силер?

— Федерацияның иштинге Тываның политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлаң чоруу дээш туржур мен, партияның, Советтерниң, ажыл-агый органнарының эрге-хүлээлгелериниң тодаргай аңгылаашкыны дээш мен.

Депутат апарзымза, регионалдыг бот-орулга-чарылгаже шилчилге дээш күженишкинге үлүг-хуум киирер мен, күрүне болгаш кооперативтиг бүдүрүлгелер, арендаторлар, хууда ажылдыг кижилерниң ажыл-чорудулгазының арга-шинээзиниң дең эргелиг болуруп чедип алырын кызыдар мен. Үндезин чурттакчыларның чүс-чүс чылдарда мөөңнеттинип келген арга-дуржулгазынга үндезилеттинген мал ажыл-агыйы Тываның көдээ ажыл-агыйынга бирги чергени болур ужурлуг дээр мен. Хоорай-суурнуң хөгжүлдезинге херек кырында дузалажырынга, перспектива чок деп санаттырган суурларны диргижидеринге үлүг-хуум киирер мен. Тараачынны черниң ээзи кылгаш, көдээ ажыл-агыйның продуктуларын шыгжаар болгаш болбаазырадыр базааны хөгжүткеш, ынчан-на харын чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырарының айтырыгларын шиитпирлеп болур бис.

— Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдүп тура, улус ажыл-агыйының өске адырларын база уттуп болбас бис. Бисте үлетпүр, транспорт кончуг улуг рольду ойнап турар. Бо талазы-биле бодалыңар чүл?

— Ол [illegible]ку беш чылда үлетпүрнүң болгаш транспорттуң чаа объектилерин тутпас болза ажырбас деп бодалдыг мен. Чүгле бисте бар базааның эде тургузуушкунунуң алгыдыышкынын чорудары чугула. Ооң күсели-биле чоннуң хереглел бараанарының бүдүрүлгезин өстүрүп болур бис. Маңаа бир кол чүүл чүл дизе, үлетпүр бүдүрүлгелерин чиг эт эвес, а төнчү продукция бүдүреринче эде углаар херек.

— Силерниң программаңарда экономикага, социал айтырыгларга, экологияга хамаарышкан чүүлдер хөй-дүр. Улус ажыл-агыйы эде тургустунуушкунунуң оруунче кирзин дээш аажок сонуургалдыг-дыр силер. Бир эвес депутат апарзыңарза, ол дээш туржурунарга бүзүрээр-дир мен. Оон ыңай ажыл-агыйжы эвес, акша-хөреңгини кам-хайыра чок чарыыр удуртукчуларга удур туржур үзелдиг-дир силер. Тывада чурттап турар нацияларның бот-боттарынга хамаарылгазының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Ийе, Тыва дээрге хөй национальдыг республика-дыр. «Өскээртен келген» кижилерниң кол нуруузу бурунгу черниң хөгжүлдезинге үлүүн киирип, хову-шөлдерде, цехтерде, тудугларда ак сеткилдиг ажылдап турар. Оларның адрезинге хамаарыштыр чамдык үндезин чурттакчыларның чемелээшкиннери шын эвес. Бистер аравыста найыралывысты, бот-боттарывыска дузалажылгавысты, кады ажылдажылганы хөй-хөй чылдар дургузунда кадагалап эртер ужурлуг бис. Келир өй дээш коргуушкунну ажып эртсе эки. Биске культураларның, дылдарның, бурунгу тывыштарның диригжидилгезиниң дең эргелиг чоруу эргежок чугула. Бир эвес буддизмниң диригжидилгези сырый каттыжыышкынга, нацияларның аразында хүндүлээшкининге, эде тургустунуушкунга, социалдыг дүшкүүрнү чавырылдырарынга дузалыг чүве болза, чүдүлгелиг кижилерниң күжү болгаш хөреңгизи-биле туттунар деп турар хүрээниң тургузуушкунунга шаптыктаар кандыг-даа эрге-барымдаа чок деп бодаар мен.

— Коммунист кижи-дир силер, мындыг кайгамчык «өскерилгелерлиг», будулгаазынныг үеде силерниң партийжиң туружуңар кандыг болурул?

— Коммунист болганымда, партияның ат-алдарын көдүреринге үлүг-хуумну киирер мен. Ындыг төлээде чидирип алганывыс чоннуң бүзүрелин чүгле күш-ажылга хуу үлегеривис-биле, төлеп-мөзүлүг болурувус-биле, партияның инициативазы-биле хүлээп алган шиитпирлер дээш чоннуң мурнунга харыысалганы бедиткенивис-биле, идепкейжи амыдыралчы туружувус-биле чедип алыр аргалыг бис.

Хүндүлүг эштер соңгукчулар! Соңгулдалар хүнүнде боттарыңарның келир үеңер дээш сонуургалдыг болуңар, сагыш-сеткилдиң болгаш мага-боттуң ядамык байдалын ажып эртериниң аргазын төөгү биске берип турар-дыр.

СОРУЛГАГА ДЕТКИМЧЕ

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы М. М. Сүге-Маадырның бүзүреттирген кижизи Тываның республиканың ном садыының директору В. Я. Абрамова корреспондентиниң салган айтырыгларынга дараазында харыыларны берген.

— Валентина Яковлевна, депутатка кандидат-биле силер хөй чылдарда кады ажылдаан-дыр силер. Оон дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бир-ле дугаарында, Монгуш Мунзукович ажылтыр, дааган хүлээлгелеринге кызымаккай кижи дээрзин айтып каайн. Оон аңгыда, ол улустарны дыңнап билир, оларның киирген чагыгларын, хомудалдарын өй-шаанда шиитпирлеп шыдаар кижи деп билир мен. М. М. Сүге-Маадырның мөзү-бүдүжүнүң шак мындыг талаларын эскергеш, республиканың ном садыының хөй кижилиг коллективи бодунуң улус депутадынга кандидады кылдыр адаан.

— Соңгукчулар кандыг-кандыг чагыгларны киргенил?

— Чүңүң-даа мурнунда, чаа типографияның тудуун дүрген адакталдырарының дугайында. Чаа хевирниң полиграфия баазазының Тывага дүрген көстүп келири дээш Монгуш Мунзукович 5 чыл дургузунда сагыш човап келген. Бир эвес төлевилекчилерниң чазыы эвес болза, ук типография ажыглалче кире берген турар ийик. Частырыг принципиалдыг ужур-уткалыг болган: төлевилекчилер чаа оран-саваже шагда-ла эргижирээн полиграфия дериг-херекселдерин «дыгыырып» оралдашканнар. Бир эвес чагыкчы оларның аайындан эртпээн болза, республика 2000 чылга чедир офсет парлалга, фото-өрүлге болгаш полиграфия үлетпүрүнүң амгы үедеги чедиишкиннериниң дериг-херекселдерин көрбес, билбес турар ийик. Демир-бетонче куттунуп кылдынган төлевилелди эдери барык болдунмас херек. Монгуш Мунзукович маңаа турушкурун көргүзүп, чедиишкин [illegible] төлевилелди эде көөрүн чедип алган. Амгы үе-чадада кол бергедээшкин — даштыкы полиграфия дериг-херекселин садып алыры болуп турар. Валюта-биле болбайн аан.

Соңгукчулар оон аңгыда Кызыл хоорайга Ном бажыңының болгаш ном садыының чаңгыс аай баазазының тудуун чорударын чагып турар. Ном талазы-биле садып алыкчыларның хереглелдерин аргалыг-ла болза долу хандырарын, республиканың чурттакчы чонунуң хандырылгазының культуразын бедидерин чедип алырының талазы-биле чагыглар болган дээрзи билдингир ышкажыл.

— Перспектива эки-дир. А ооң түңнелдерин номчукчу кижи кажан көрүп болурул?

— Баштайгы түңнелдер 1991 чылда чаа типографияның ажыглалга киргени-биле көстүп келир. Ынчан номчукчулар офсеттиг арга-биле парлаттынган, фото-өрүлге-биле өрүттүнген парлалга продукциязын көре бээр. Уран-чечен литератураның тиражы ийи-үш катап көвүдээр. Өөредилге номнары болгаш уруглар литературазы өңнүг каасталгалыг болур. Төп солуннарны фототелеграф-биле алгаш, парлаар арга-шинек тыптып кээр.

Амгы үеде Монгуш Мунзукович Тывада ном үндүрүлгезин экижидериниң, ону моон соңгаар демократчыларының талазы-биле хемчеглерни ап турар. Оон соңгулда бетиниң программазында-даа кол черни бо айтырыглар ээлеп турар. Оларның бир чамдызының боттаныышкыны хөй үени негеп турар, а өскелери бөгүнде амыдыралда боттаны берген. Чижээлээрге, М. М. Сүге-Маадырның дорт киржилгезиниң болгаш дузазының түңнелинде Тываның ном үндүрер черинде ийи кооператив ажыттынган — «Проспект» болгаш «Рукопись». Оларның ажыл-чорудулгазы номчукчуларның хереглелин хандырарынга дөгүм болур, карылгалыг деп санадып турар литератураның үндүрүлгезин дүргедедир (кол нуруузунда авторларның акша-хөреңгизиниң күсели-биле), реклама-информация үндүрүлгелер чырыкче үнүп эгелээр.

1990 чылда номчукчулар 628 муң кезектиг 60 хире номнар болгаш брошюраларны номчуур аргалыг болур дээн депутатка кандидаттың дыңнадыы соңгукчуларны өөрткен.

— Валентина Яковлевна, депутатка кандидаттың программазы, силерниң чугааңардан алырымга, чаңгыс аай уг-шиглиг ышкаш апарган, кандыг аайлыг чоор?

— Ол ындыг эвес. Программаның бир кезээнде чаа тудугларны кылырын дүргедедир, эрги оран-саваның септелгезин чорудар, амыдырал хандырылга чериниң, коммунал болгаш садыг хандырылгазының үндезин экижиишкинин чедип алырынче кичээнгейни угландырарын ол аазап турар. Округтуң девискээринде турар хөй-хөй коммунал бажыңнарның кол кезии 60—80 хуу эргижирээн. Ылаңгыя Пушкин, Дружба кудумчуларында. Медицинский, Проточный переулоктарында бажыңнарга дарый капитал септелгени кылыры чугула. Хуу бажыңнарга илегелдиг чылыдылганы киирери база эргежок чугула. Ол бүгүге эвээш эвес акша-хөреңги негеттинер. Кандидат хуу оран-сава тудукчуларынга берип турар чээлиниң хемчээлин өстүрерин, оларны эргежок чугула тудуг материалдары-биле хандырарын чедип алырын соңгукчуларга чугаалаан.

База бир улуг кичээнгейни кандидат ачы-буян айтырыгларынче, кырганнарга, инвалидтерге, аарыг кижилерге, чааскаан арткан кырганнарга дузаламчыже база олар эрге-хоойлу ёзугаар камгалаттынган турарын чедип алырынче углап турар.

Монгуш Мунзукович Сүге-Маадырның салган сорулгазы мындыг. Бир эвес ол депутаттың мандадын холга алтар чүве болза, оларны күүседири чиигээр. Чүге дизе чоннуң деткимчезин, бүзүрели аңаа улам ыңай хей-аътты, тура-сорукту бээр.

ДАГ ОДАРЫН КАТАП АЖЫГЛАЗА

Бичиимден тура хой кадарып өскен база колхоз бүдүрүлгезинге хөй чылдарда ажылдап чораан болгаш хойну канчаар кадарарын билир мен.

Амгы үеде машина-техника чедип турар чавыс, хову черлерге малчыннар кыштаглаар апарган. Бо дугайында 1990 чылдың январь 9-та «Шында» үнген мал ажылының хоочуну Феликс Сегленмейниң чагаазынга бүрүн каттыжар мен.

Чоорту-ла тыва өгнү узуткап чок кылып турары болгаш дагда кыштагларны узуткааны улуг частырыг болган.

Бистиң республикага хой малды кыжын тургузу азыраарынга четчир мал чемин белеткеп ап шыдавас турдувус, моон соңгаар база-ла ындыг хевээр артар. Хой кыжын чер оъттап кыштаар турган болза, моон соңгаар ол база-ла үргүлчүлээр апаар. Ындыг чүве болганда даг одарын база катап ажыглаза чүл?

Шагда болза, кыштаг бедик даг бажынга-даа эвес, хөлүн эрттир соок үрер чавыс сайыр иштинге-даа эвес, кодандан мал үнүп, кирип оъттаар одар ортузу, соок белен-селен четпес ыжык даг баарында оргулааш черге турар боор чүве. Ынаар шарыга чүдүрнүп, шанакка сөөртүнүп алгаш көжүп чедер турган.

Аът-шарыдан, шанактергеден ядараан амгы совхозтар ындыг одарларны ажыглаары ам берге. Ол ындыг берге болганда биеэги ышкаш хой санын көвүдедири болдунмас. Ам канчалза экил деп айтырыгны кымдан-даа эвес, совхоз директорлары, малчыннар боттарындан салза чогуур.

Кызыл-Эник Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунда орус кижи черниң довураан шинчилеп көөр,ногаа, тарга үнер бе, үнмес бе дээш, а тыва кижи дагның кырын көөр, мал маган оъттаар оът бар бе, чок бе дээш көрзүнер деп шын эскерген.

Чавыс сайырлар иштинге, хонулар ортузунга туткан кажаалар, малчыннар чурттазын дээш кылган чамдык ойбак-дыдык, чер ажы, өңгегер соок бажыңнар кылдынган соонда, элбек одар-белчиирлиг даг одарлары кагдынган чүве бо. Хойнуң санын ылап-ла өстүрер деп бодап турар чүве болза, дагга одарларны катап ажыглаарындан эки чүве турбас деп бодаар мен. Үрелген-тоналган эки, херектиг чүвени катап тургузары дээрге, ёзулуг эде тургустуушкун ол деп билир мен.

Маңаа хамаарыштыр колла чүве — өг! Эрзинниң, Тестиң өглери дег арыг-силиг, ширтек-дөжээ чымчак, чылыг, кидис тыва өглерден малчыннарга кылып берзе, чүге амыравас деп олар. Оон ыңай ада-не малчыннар ажы-төлү дээш сагыш човавас кылдыр школаның интернаттарынга, дүн-хүн дивес ажылдаар ясли-садиктерге оларны ажаап-тежээри эргежок чугула. Ёзулуг бурунгу кадыг-берге амыдыралга чаңчыккан, быжыккан араттардан укталып дөстелген бо үениң патриотчу аныяктары база-ла көдээниң кадыг-берге ажылынга, амыдырал-чурттаалгазынга дадыгып быжыкканнар. Ынчангаш олар дагларга мал кадарып кыштаарындан дадай дивес боорлар деп бодаар мен.

Мээң бодап чорууруум-биле алырга, орук-чирик чок даг одарларынга хойну кыштадырынга ирт, серге коданы дыка эки тааржыр. Оон аңгыда машина-техника чедип турар орук-чириктиг, суг-суггаттыг чавыс сайыр уну, хову чер орай төрүүр кыс хойга база тааржып болур. Чер оъттаар хой оът-биле кады хар чип чоруур болгаш белен-селен суксавас.

Оон аңгыда, чавыс болгаш даглыг черлерге кыштаар коданнарны кышкы үеде одарладыя кадарарын ийи үеге чарар бодалдыг мен: бирээде, күскээр кыжын чылыгда кодандан ырак одарларны болгаш кыжын хат хөртүктеп кааптар черлерни мурнап оъткарып алыр. Ийиде, хүн дурту кыскалап, агаар-бойдус соой бергенде база хойнуң боозу улгадып, төрүй бергенде, кодандан ырак эвес одарларга, чал чоогу чүм харлыг даңның мээс талазынга оъткарар.

Ол оъткарарда, эртен хойну кажаадан үндүрген тииги-биле ыңай-бээр маңнаштырбайн бөле сүрүп алгаш, одарынга чедире бээр. Дараазында хүннерде база-ла ынчаар: одарны шыыратпас дээш чаңгыс черге туда ээдеп кадарып хүнзээр. Кодан хойну ынчаар туда ээдеп, чаңгыс черге кастырып хүнзээрге, дараазында хүн ол-ла одары шыыр чок, хары чымчак, чүм болур.

Хойну туда ээдеп кадарарын дуржулгалыг улуг кадарчыларга эвес, а чаа хойжулап ажылдаан аныяктарга дуза болзун дээш бо чагааны бижип, сүмелеп тур мен.

Ховалыг НУРСАТ.
Мал ажылының хоочуну.

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР.

№ 2 февраль 1990 ч.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чыл оюн таварыштыр ССРЭ-ниң камгалал министри дужаалды үндүрген. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң бүгү ниитилел-биле кады эде тургустунмушаан, Совет күрүнениң айыыл чок чоруун бүзүрелдиг камгалап турарын, Армия болгаш Флотта демократчыдылганы калбартыр, моральдыг байдалды экижидер чорудулгаларның чоруп турарын база шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң социал талазы-биле камгалалының быжыгып турарын дужаалда демдеглээн.

Камгалал министри байырлал хүнүн таварыштыр Армия болгаш Флоттуң хууда составынга чедиишкиннерни күзээн болгаш дайынның база күш-ажылдың хоочуннарынга, бүгү ажылчы чонга байыр чедирген.

МАРГЫШКАН

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чыл оюнга тураскааткан шалыпчы ай чарлаанының планын ёзугаар Кызылга хоорайда ДОСААФ эге организацияларының болгаш хууда бирги чер дээш боодалга маргылдаазы болган. Маргылдааның киржикчилерин ийи бөлүкке чарган. Бирги бөлүкке албан организация болгаш бүдүрүлге черлерин киирген. Ийиги бөлүкке өөредилге черлери болгаш школалар маргышкан.

Албан организация болгаш бүдүрүлге черлериниң бирги черни Тываның авиабүдүрүлге отряды алган. Ол команданың составынга М. Чемко, А. Сагашев, В. Корюхин олар киришкен. Ук команда алза чогуур 300 сандан 288-ти алган. Тываның электри четкилериниң адыгжылары 280 санныг болуп, ийиги черге барган. Үшкүзүн республиканың уруглар эмнелгези биле геологил чурт-шинчилел экспедициязы ээлээннер. Ол командалар кайызы даа 279 саннарлыг болган. Ол бөлүкке шупту 36 команда киришкен.

Өөредилге черлериниң болгаш школалар бөлүүнге 19 часпас адыгжы команда киришкен. Ол бөлүктен Кызылдың автооруктехникумунуң командазы 245 санныг болуп, тиилээн. Ол команданың адын И. Тихонов, В. Демин, С. Корниенко камгалап киришкен. Ийиги шаңналдыг чер Тыва автотранс» каттыжыышкынының түр курстар комбинадының үлүүнге онаашкан. Олар 240 санны алган, 226 санныг болуп, Кызылдың сес дугаар школазының командазы үшкү черни ээлээн.

Алексей ЕФИМОВ.

Төөгүнүң арыннарындан

АЪТТЫГ ШЕРИГ

Совет Армияның төрүттүнген хүнүн таварыштыр ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Иван Келин-Сеңги Тываның Араттың революстуг шериниң нам комитединиң барык-ла тос чыл ажыг үеде секретары чораан, партияның, күш-ажылдың, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, халажылгада полковник Артём Сүрүндеевич Борбак-оол-биле ужурашкан. Ооң сактыышкынын допчулап парладывыс.

1924 чылдың сентябрь 28-те ажыттынган ТАР-ның II Улуг Хуралы, ТАР-ның үргүлчү турар революстуг шерииниң 50 кижи составтыг аъттыг эскадронун шериг кезээ кылдыр тургускан. Эскадронунуң баштайгы командири Оюн Мандал-оол, оралакчызы Иргит Бадан-оол олар чүве. Аъттыг эскадронну чоң чоорту Араттың аъттыг Кызыл шерии деп адаар апарган.

Тываның чепсектиг күштериниң эгезин салган ол эскадрон баштайгы хүнүнден эгелээш-ле, Совет Эвилелиниң Кызыл Армиязының дайынчы уставтарынга үндезилеттиндир тургустунуп, улуг хазының дайынчы боо-чепсээ, шериг дериг-херекселдери-биле чепсеглеттинип, ооң хеп-формазын кедип, а аъттыг эскадроннуң улуг, биче командирлери Кызыл Армияның ылгавыр демдектерин ол хевээр кадап турган. Аъттыг эскадроннуң баштайгы шериг сургакчызы (чөвүлекчизи) Горшков турган. А ооң хелемечизи анаа дайынчы Салчак Тыыкы (Тока).

«Чарылга шерииниң» чанчыны, азы командири, шаанда Хомду дайынының киржикчизи Кыргыс Тактан турган. Тактан Хомду дайынындан бир холунуң улуг эргээ чок келген. Чон ону «Тактан маадыр» деп шолалай тыртып алган.

1925 чылдың октябрьда болган ТАРН-ның IV съездизи Тываның революстуг шерииниң тургустунуп турарын чугаалажып көргеш, аъттыг эскадроннуң составының болгаш шериг албаны эрттирзе чогуур кижилерниң барык шуптузунуң бижик билбес болуп турары революстуг шеригниң дайынчы мөзү-шынарын бедидерин саададып турар деп санаан.

Оон эгелээш-ле, АРШ-тың составынга ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң бадылаан программазын ёзугаар политиктиг кичээлдерни доктаамал чорудуп эгелээн.

1926 чылдың ноябрьда ТАР-ның IV Улуг Хуралының хүлээп алганы Тываның Конституциязы АРШ-тың тургустунганын эң-не баштай дүрүмчүдүп быжыктырган. Оон эгелээш-ле, АРШ-тың албанынга келдириишкинни чыл санында доктаамал чорудуп турар апарган. 1928 чылдың май 28-те ТАРН ТК-ның Политбюрозу АРШ-ка политиктиг килдисти тургускан.

ТАР-ның болгаш ССРЭ-ниң чазактарының дугуруушканы-биле совет шеригниң аъттыг эскадрону 1929 чылда Тывадан үнүп чорупкан. А Тываның ажылчы чоннары совет аъттыг эскадронну байырлыг чылыг байдалга үдээннер. Совет чазактың чөпшээрели ёзугаар ук эскадрон бодунуң бүгү боо-чепсээн, ок-чемзээн болгаш шериг дериг-херекселдерин АРШ-тың командылалынга халаска берген. А Сибирьниң шериг округунуң дайынчы Кызыл тугу АРШ-ка мөңгези-биле кадагалаттынып арткан. Ол тук ам Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде чалгывышаан хевээр.

1929 чылдың октябрь-ноябрьда болган ТАРН-ның VIII съездизи Тываның революстуг шериин организас-политика талазы-биле быжыглаар, АРШ-тың дайынчы аргаларын улам бедидери чижектиг үндезин айтырыгларже онза кичээнгейни салган.

1929 чылда тургустунган аъттыг дивизионну баштай Түлүш Дагбалдай, ооң соонда Кужугет (Сарыг) Серен командылап турган. 1931 чылда аъттыг дивизионга биче даргалар белеткээр школаны ажыткан. АРШ-тың кезектери 1930 чылдың чазынында Хемчик феодалдарының орус кулактарынга деткиткен, ол ышкаш 1923 чылда Тере-Хөлге үнген контрреволюстуг тура халыышкыннарын ядыы араттар-биле эвилелдешкеш, ТАРН-ның башталгазы-биле чылча шапкан.

1939 чылдың ноябрьда болган ТАРН-ның XI съездизиниң шиитпирин ёзугаар 1940 чылда ТАР-ның Шериг херээниң яамызын тургускан. Сайыдынга ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү полковник Семен Шома томуйлаткан.

ССРЭ-ниң Шериг академиязын полковник Лакпа Оюн, полковник Монгуш Сувак, подполковник Семен Севен суглар доосқан. А 1924 чылда капитан Түлүш Кечил-оол, майор Ооржак Лопсан, майор Александр Эртине болгаш майор Николай (Оюн) Лопсан олар Кызыл Армияның дээди школазын кыска хуусаада чедиишкинниг доосканнар.

АРШ-тың аъттыг полугун 1934 чылдан эгелээш, полковник Семен Шома, Сат Биче-оол, полковник Лакпа Оюн, полковник Монгуш Сувак болгаш полковник Семен Севен олар командылап турган. Аъттыг полктуң комиссарынга Иргит Бадыраа, Артем Борбак-оол, Семен Севен, а кажан шериг комиссарларының институдун эде организастаанда, полк командириниң политика талазы-биле оралакчызынга Артем Борбак-оол, Александр Эртине олар турган. Полктуң штаб начальнигинге Михаил Кызыл-оол, Түлүш Биче-оол, майор Оюн Оолак, полковник Монгуш Сувак, полковник Николай Тара-Сенбуу, полковник Николай Лопсан турганнар.

АРШ-тың дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерин Кызыл Армияның дайынчы үлегер-чижээ-биле эде тургузарынга ССРЭ-ден 1935 чылдан бээр чалаттырып кээп тургулаан шериг сургакчылары майор Шилов, полковник Смахтин, полковник Воронов, капитан-танкист Рудник, инженер-капитан Прохоров болгаш өске-даа бедик мергежилдиг эштер улуг дузаны көргүзүп турган.

Ылаңгыя Ада чурттуң Улуг дайыны эгелээри-биле, тыва ревшериглерни, биче даргаларны болгаш АРШ-тың офицер составын фронтуда тургустунган дайынчы байдалга чоокшулады белеткээр талазы-биле полковник Смахтин, полковник Воронов, капитан Рудник олар улуг ажылдарны кылган.

Тываның чепсектиг күштериниң кезектериниң, дайынчыларының болгаш командылаар база политиктиг составының дайынчы аргаларын бүгү талазы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының негелделеринге дүүштүр эде тургузуп белеткээри эң-не кол сорулга болуп турган.

Тыва офицерлерден дыка хөй эштер бодунуң ажылының бедик мергежилдиг мастерлери, солдат массаларының ада-кижизидикчилери болу бергеннер. Генерал Семен Шоманы, полковник Монгуш Сувакты, полковник Семен Севенни, подполковниктер Яков Норбуну, (Салчак Иван) Даваны, Николай Лопсанны, майор Ооржак Лопсанны, Тываның баштайгы ужудукчузу Чоодуу Кидиспейни, биче лейтенант Түлүш Нурзатты, политиктиг ажылдакчылар Монгуш Байыскылаңны, Маады Момбужайны, үшкү рангалыг шериг эмчилери Сергей Серекейни, Кузьма Балчый-оолду болгаш өске-даа дайынчы эштерни бөгүн чоргаарланып адаары өөрүнчүг-дүр.

Совет чазак 1943 чылдың майда тыва эки турачыларны Совет Армияның хүрээлеңинге киирип алырын чөпшээрээн. Аңаа хей-аът кирген Тываның ажылчы чоннарындан фронтуже чоруурун күзээн рапорттар, билдириишкиннер ТАРН ТК-же болгаш ТАР Шериг яамызынче куттулбушаан турган. Ол чылдың май 20-де биче лейтенант Түлүш Самбуевич Нурзатка командылаткан тыва эки турачы танкистер фронтуже хайныккан күзелли-биле аъттаныпкан, а сентябрь 1-де капитан Түлүш Балданович Кечил-оолга командылаткан Тываның эки турачыларының аъттыг эскадронун Тываның ажылчы чону Ада-чурттуң Улуг дайынынче үдевишаан, «Советтиг Ада чурт дээш!», «Тыва — совет улустарының акы-дуңмалышкы найыралын каңнап быжыктырар дээш!», «Гитлерлиг фашизмни чылча шавышкаш, улуг тиилелгелиг чанып келиңер!» деп катап-катап чагып турганы кажан-даа уттундурбас.

Немец фашизм-биле өлүм билбес, карак кызыл сегиржиит алышкынга Тываның эки турачылары боттарының ыдыктыг интернационалчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, Совет Эвилелиниң дыка хөй акы-дуңма хоорайларын, суурларын болгаш бүдүн-бүдүн областарын, эвилелдешкен республикаларын хостаарынга маадырлыг чорууну көргүскеннер. Гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оол, гвардейжи майор Монгуш Байыскылаң, гвардейжи майор Оюн Оолак, улуг лейтенантылар Монгуш Сат, Сат Бүрзеккей, Куулар Тончут, Монгуш Доржу, баштайгы тыва танкист Түлүш Нурзат, медицина албанының лейтенантызы, гвардейжи Ховалыг Хүргүлек болгаш оларның командылаан эки турачы гвардейжи оолдар-кыстары Совет Дээди Кол Командылалдың дайынчы дужаалдарын алдарлыы-биле күүсеткеш, Советтиг Төрээн чурттуң ат-алдарын камгалашканнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның киришкени АРШ-тың дайынчы аргаларын, организас-тургузуун дайын байдалынга чагырты үндезини-биле чаарткаш, АРШ-тың төөгүзүнге чаа, маадырлыг арыннарны ажыткан.

Тываның эки турачы «агаар эзирлери» Оюн Ензак, Ховалыг Хопуя, Хертек Хунан-оол болгаш Канчыыр-оол дайынчы чаа самолёттарны мергежилдиг башкарыптар кылдыр өөренип алла, Ыраккы Чөөн чүкке милитаристиг Японияны чылча шаварынга Совет Армияның ужудукчуларынга дузалажып, эрес-маадырлыг чорууну көргүскени уттундурбас.

Эки турачы танкист Чүргүй-оол Хомушкуга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан, а эскадроннуң командири, гвардейжи капитан Кечил-оолду, ооң политика талазы-биле оралакчызы, гвардейжи майор Монгуш Байыскылаңны Дайынчы Кызыл Тук орден-биле шаңнаан. Ол ышкаш Тывадан барган Михаил Бухтуевке, Николай Макаренкога болгаш Александр Семирацкийге Совет Эвилелиниң Маадыры аттарны тывысканынга Тываның ажылчы чону чоргаарланып, чүрээниң ханызындан өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, подполковник Иван Пичекеевич Даваа. И. П. Дааваның чуруун ооң өөнүң ишти партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Оңчунмаа Чадамбаевна Дааваның хууда архивинден Алексей Содунам хоолгалаан.

ДУҢМАЛАРЫМГА ЧАГЫЫМ

Эрткен чылын Өвүр районнуң Торгалыг ортумак школазын доостум. Сөөлгү доозукчу кежээвис эрте берген. Ынчан алды эштерим-биле шериг хүлээлгевис эрттирер дээш Төрээн суурувустан аъттаныпкан бис. Амгы үеде Төрээн чуртувустуң аңгы-аңгы булуңнарында ыдыктыг хүлээлгевисти күүседип тур бис.

Эге шериг билигни школачы турувуста-ла биске башкывыс Вадим Эртинеевич Кенден өөредип, шериг херээнге бистерни белеткээн. Ону шиңгээдип алганывыс халас барбаан деп чүвени боттарывыс шериг албаны эрттирип тургаш, билип бүзүредивис. Башкывыстың күжү, билии халас барбаан деп чүве оон илден.

Суурувуста доозукчу класстарда өөренип турар оолдарга чагыывыс бар: шериг херээнге амдан эгелеп эки белеткенип эгелеңер. Спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге ынак болуп, күш-дамыр сайзыралын кылыңар, күш кирип алыңар.

Бистер шупту дөрт алышкы бис, чүгле хеймер дуңмам кыс. Ол ам бирги класста өөренип турар. Улуг акым Чөөн Чүкте шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Ол удавас халажып чана бээр. Оон ыңай менден бичии ийи оол дуңмам бар. Үези келирге, олар база бистер ышкаш удаа-дараа шеригже аъттаныптар.

Акымның турар кезээнден авам, ачам байырлыг телеграммаларны, дыңнадыышкыннарны алган. Авам ону эң-не көскү черде азып алган.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүн таварыштыр чаңгыс чер-чурттугларымга, эш-өөрүмге, ада-иемге, дуңмаларымга изиг байыр чедирип, эки өөренип, ажылдаарын, быжыг кадыкшылды күзедим.

Айбулат САТ.
«Н» шериг кезээ.

КРАВЧЕНКОНУҢ ХӨӨРҮ КАЙДАЛ

Александр Диомидович Кравченконуң допчу намдарын сактып көрээл. Ол дээрге Тываның төөгүзүнде база кирип турар командирдир. 1880 чылдың сентябрь 3-те Воронеж губерниязынга тараачын кижиниң өг-бүлезинге ол төрүттүнген. Кижилер аразынга хувискаалчы хөөннүг суртаал нептередип турганы дээш 1902 чылда туттуруп бажыңнаткаш, ийи чылда херек эрттирер кылдыр шииттирген. 1907 чылда Сибирьже көжүп келген. Ачинск хоорайга чурттап тургаш, шагдаа чериниң уезд-можу даргазы турган. Колчак чанчын тергиидеп турар үеде Конь деп шола аттыг апарган болгаш Хову Баджейге чажыт ажылды кылып турган.

1918 чылдың ноябрьда большевиктер баштаан тура халыышкын өскүп үнгеш, Красноярск болгаш Кан можуларга нептерээн. Октуг-боолуг тура халаан кижилерниң саны көвүдээн болгаш дөрт полкту организастаан. Партизаннар шерииниң кол командиринге А. Д. Кравченкону соңгаан. 1919 чылдың сентябрьдан октябрьга чедир Минусинск хоорайның Комсомол кудумчузунда № 16 бажыңга чурттап турган. 1923 чылдың ноябрь 21-де Донда Ростов хоорайга аар аарааңындан Александр Диомидович мөчээн.

А. Д. Кравченко командылаан Сибирьниң партизан шерии 1919 чылдың июль 18-те Тываның Белоцарск, азы амгы Кызыл хоорайга, чедип келген болгаш ол-ла чылдың август 16-да колчактарның артынчызын кыра шапкан. Ол улуг тулчуушкун болган эрик кыдыында партизаннар тураскаалы бар болгай.

Мындыг онзагай таварылга болган. 1978 чылда Ростов чурттуг Н. И. Иванченко ук хоорайның эрги чевээнге чеде бергеш, ха-дуңмазының хөөрлерин дилеп чорааш, чер иштинде шалабула көстүп чыдар калбак даш тып алган. Ол дашта бижип каан сөстерни номчуп көргеш, ол Сибирь партизаннарының алдарлыг командири Александр Диомидович Кравченконуң хөөрү-дүр деп билип каан. Минусинск хоорайда Мартьянов аттыг музейже дораан дыңнаткан. 1979 чылдың сентябрь айда А. Д. Кравченконуң сөөгүн талыгырда Донда Ростов хоорайның эрги чевээнден казып ужулгаш, Минусинск хоорайга эккелгеш, Советтер бажыңының чанында кончуг чараш садчыгашта чурт чандырып орнукшудуп каан.

Эки кижиниң хөөрү безин төөгүнүң тураскаалы деп чүве ол-дур ийин.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.

БАЛКЭ ниң XXI съездизиниң делегады

АФГАН ЧЕРНИ САКТЫП КЕЛГЕШ...

1975 ЧЫЛ. Улуг-Хем районнуң Булуң-Терек ортумак школазының доозукчузу Леонид Кара-оол школа доосқаш чүнү кылза экил деп чүвени бодап эгелээн. Школаның башкылары доозукчуларының дугайында үргүлчү сагыш човаан: «Чүгле күзелиңерге тааржыр мергежилден шилип ап көрүңер. Силерни ынаар-мынаар өөрениңер деп албадаар эргевис чок» деп бо-ла чагыыр турган. Ынчангаш доозукчу бүрүзүнүң угаан-бодалынга кыштыккан күзелдер дойлуп-хайнып турган.

Малчыннаар, саанчылаар, чолаачылаар, башкылаар, эмчилээр дээш оларның аразындан кандыг күзелдиг кижилерни чок дээр. Леонид өөрүнүң шилип ап турар күзелдерин кичээнгейлиг дыңнап, чааскаан, үр-ле боданып орган. Чүге дээрге ол чамдык оолдар дег хөөремик эвес.

Шынап-ла харын, Леонид хойну бодап, амыдырал нарын болгаш берге чүве-дир деп чүвени билип алган. Адак соонда, Новосибирскиниң дээди шериг политиктиг училищезинче шылгалда дужаар деп шиитпирлеп алган. Амыдыралга белен чүве кала турар. Леонид школаны доосқаш, ол-ла айда документилерин белеткээш, чеде бээрге, ынаар шылгалда дужаар кижилерниң документилерин марттың төнчүзүнге чедир хүлээп апкан болган. Леонид ынчан ону кайын билир. Шак ынчаар оон шериг училищезинче шылгалда дужаар дээн күзели бүтпейн барган.

Леонид анаа бичии-даа ундаравазаан. Оон бүдүжү-даа ындыг. «Ажырбас! Дараазында чылын дөмей-ле кирип алыр мен» дээн бодал-биле бажыңынга чанып кээрге ада-иези:

— Чүү болдуң? Канчап ындыг дүрген чедип келдиң? — деп ада-иези айтырганнар.

Чүвениң ужурун тайылбырлаар ужурга таварышкан:

— Документилерни март 31-ге чедир хүлээп алыр ужурлуг чүве-дир. Ону билбээн-дир мен. Озалдаан-дыр сен, келир чылын кел дээш чандырыптылар...

Чамдык, азырадыкчы хөөннүг оолдар дег болза, Леонид ажыл-даа кылбайн, өөренмейн-даа суурга хүннер эрттирип кылаштап турар ыйнаан. Күзүн ол Кызылдың автошколазынче кирип алгаш, өөренип чорупп тургаш, дөстүнмээн күзелиниң тевии-биле ол-ла күзүн шериг албанынче кандыг-даа келдириишкин манавайн, хоорайның шериг комиссариадынга чеде бергеш, Совет Армияның хүрээлеңинге ыдыктыг хүлээлге күүседир күзелин илереткен.

— Назы-харың ам-даа 18 четпээн-дир. Чүге далажып турарың ол? — деп, бир офицер оон ылавылаан.

— Мен база, силер дег, офицер болур күзелдиг мен. Эрткен чайын документилерим орай чедире бергеш, шылгалдаже кирбейн бардым. Шериг албаны эрттирип тургаш, күзелимге дөмей-ле чедер мен — деп, ол шын-на сеткилин илереткен.

Совет Армияның хүрээлеңинге Леонид бир чыл хире шериг албанын эрттирип тургаш, бодунуң мурнунга таварышкан кандыг-даа бергелерге торлур хире эвес, быжыг тура-соруктуг өөренип алган. Бир-ле катап ол салбыр командиринге бүтпээн күзелиниң дугайында чугаалаарга:

— Улуг дыка ундарава. Шериг албанын эрттирип турарың эки-дир. Бис сээн документилериң белеткежип бээр бис. Чүгле амдыгааштан эгелеп шылгалдага эки белеткен — дээн.

Леонид школачы чылдарында-ла спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге киржи бээр. Ол хостуг хүрешке үе-чергези оолдар аразынга хүрешкеш, шаңналдыг черлерни-даа ээлеп турган. Оон школага өөренип турда хостуг хүрешке тренери Николай Ичинович Монгуштуң: «Эр кижи дидим болгаш шиитпирлиг болур херек» дээн чагыын кая-даа чорааш бо-ла сактып келир.

Санныг хонуктар удаар эвес. Новосибирскиниң дээди шериг-политиктиг училищезинче кирериниң шылгалдазын чедиишкинниг дужааган. Самбо секциязынче база кирип алган. Ооң ужуру мындыг. Бирээде, самбонуң дыка хөй аргалары тыва хүреш-биле чоок.

ЛЕОНИД өг-бүлезинде үш оолдуң эң улуу. Чылдар билдирер эвес, оон бээр 4 чыл чеде берген. Бир-ле хүн дуңмазы Валерийден чагаа келген. Часкаш номчуп көөрге, акызының өөренип турар училищезинче шылгалда дужаар күзелин илереткен болган. Акызы дуңмазының күзелин деткээн соонда, чаңгыс училищеге ийи алышкы өөрени берген. Хеймер дуңмазы Шолбан база-ла дараазында ол училищеге өөренир деп баарга улуу: «Тайбың чагай үеде шуптувус-ла шериг албаны эрттирип чорупп бээривиске бодур бе? Ынчалза-даа бодан, дуңмам» деп харыы чагаа бижээн. Шолбан акызының чагыынга бичии-даа удурланмаан.

Бо хүннерде Леонид — Тес-Хем районнуң шериг комиссариадында капитан, Юрий — Свердловскиде дайынчы кезекте улуг лейтенант, Шолбан — Свердловскиниң Күрүне университединиң доозукчузу.

Найысылалда «Кызыл» аалчылар бажыңынга Леонид Валерьевич-биле хөөрежип олура, Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган оолдар дугайында айтырыпканымны бодум безин эскербейн барган мен. Ол кезек боданып олургаш, мынчаар харыылай-дыр: «Афганистанга ийи чыл болдум, ажыы-биле чугаалаарга, ол дугайын чүнү-даа чугаалаар шаам чок ийин. Кажан ону чугаалай бээримге, кижилерниң кышкызы, октарның сыылаан даажы кулакка дыңналып, душманнар-биле канчаар дайылдажып тургаанывыс каракка көстүп кээр» дээш база катап-ла боданы берди.

Шынап-ла, ындыг ыйнаан. Дайын дээрге дайын-на болгай, ийи шак ишти көөр кино эвес. Ийи чыл туржук, чаңгыс шак иштинде хары черге дайзын-биле демисежири белен бе? Элээн боданып-боданып, чугаазын катап уламчылады: «Училищени доозупкаш, Моол Арат Республикага шериг албаны эрттирип турган мен. Дуңмаларымның кайызындан-даа чагаалар үзүктел чок кээп турган...

«Шериг училищезинче шылгалда дужаап чеде бергеш база озалдап калган. Ам база-ла озалдаар бе» дээн бодал-биле шериг начальниктериниң хаалгазын амыратпастааш туруп бээрге, олары чөпшээрепкен.

Алышкылар бо удаада агаар-десант кезээнге шериг албаны эрттирер апарган. Десантниктер Совет Армияның шывырак дээн дайынчылары болгай. Ол кезекке шериг албаны эрттиреринге улуг белеткел херек. Чүгле чер кырынга эвес, агаардан парашют-биле база шураар апаар.

Шериг өөредилгези-даа эгелээн: чүгүрер, кара боолаар, парашюттуг шураар дээш оон-даа өске. Бир-ле катап Леонид парашюттуг бадып ора, улуг казыргыга таварышкаш, эмчок дүшкениниң түңнелинде кемдээн. «Кандыг кончуг хайлыг, чоруум чогувас кижи боор мен. Ам, шынап-ла, чорупказы ол-дур» деп бодал оон бажынга дораан кире хонуп келген. Каш хонганда Юрий Афганистанче чорупкан, а Леонид шериг госпиталынга артып калган...

Оон бир чыл эрткен. Леонид, өске дайынчылар дег, шериг хүлээлгезин күүседип турар апарган, Афганистанче дөмей-ле чорупкан. Бодап-даа көрүңер даан, ол кайы хире кызымак-тыр: шылгалдадан озалдап калгаш, дараазында чылын кирип алган, ийи алышкыны чорутпас дээрге, катап-катап дилеп тургаш, чөпшээредип алган, парашюттан шурааш, кемдезе-даа, Афганистанче чорупкан.

1987 чылдың май 11-де эң берге тулчуушкун болганын Леонид Валерьевич сактып чугаалаар. Ынчан Леонидтиң өөрү хайгыыл чорупкан, салбырга каш-ла кижи арткан. Кожазында салбырның дайынчылары ок-чемзек чүдүрген караванга таварышкаш дуза дилээрге, Леонид салбырынга чүгле хайгыылчылар арттырып кааш, дайынчыларды биле вертолётка олурупкаш чорупкан.

Чеде бээрге, бир-ле улуг даглар аразында куйда тулчуушкун бооп турар болган. Чүгле октарның сыылаан даажы дыңналыр, чогум кайыын боолап турары билдинмес. Ынчалдыр оларны ийи шак боолап келген. Бичии-ле шимчээрге, пулемёт-биле бүлгүртүп-ле эгелээр.

Чеже чыдар, бир-ле дугаарында Юрий Потапов шугулдавышаан, тура халаан, оон Владимир Юрик, дараазында — Леонид Кара-оол. Олар көрүп чыдарга, хорумнап каан даштар ындындан боолап турар мындыг болган. Кажан дайынчылар отту ажыдып эгелээрге, дайзын дезипкен. Юрий, Владимир, Леонид олар ол-ла маңнашкаш, дайзыннарның чыдынынга чеде бергеш, боолап турда, ындындан келген совет шериг душманнарның дезипкенин эскербейн, оларже боолап эгелээн. Оон Леонид тура халааш, хейлеңип чайып эгелээрге, эштери ынчан билип каан. Ооң соонда улуг лейтенант Леонид Кара-оолдуң ийи солдадын Кызыл Сылдыс ордени-биле шаңнаан. Ындыг тулчуушкуннарга Леонид Кара-оол чеже таварышпаан дээр. Ынчангаш Афганистан дугайында чугаалажы бээрге, сагыш-сеткилим хөлзээр деп чугаалап олурар ужуру-даа ында.

АФГАНИСТАНГА интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан улуг лейтенант Валерий болгаш капитан Леонидтиң ада-иези Каа-Хем районнуң Бүрен-Аксында ажылдап чоруурлар. Авазы Анай Балчыровна Кара-оол — совхозта партия эге организациязының секретары, ачазы Валерий Ховалыгович Кара-оол — школада башкы.

Афган улуска интернационалчы дузазын көргүскени дээш совет «Дайынчы шылгарал дээш» деп, а Афган республикадан «Афган черден улуг өөрүп четтириишкин-биле» деп медальдар-биле Леонид Валерьевич шаңнаткан. Совет шериглерни Афганистандан үндүрген соонда, Леонид Кара-оол бо хүннерге чедир Тес-Хем районнуң шериг комиссариадында комсомол райкому-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Ол — чоокта чаа болуп эрткен комсомолдуң XXIII Тыва область конференциязының киржикчизи.

Республиканың комсомол организацияларының мурнундан Леонид Кара-оолду БАЛКЭ-ниң XXI съездизинге делегат кылдыр соңгаан.

Иван ХЕРЛИИ.

Улусчу чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге

САЛГАЛДАРГА ДАМЧЫДЫП САЙЗЫРАТСА

Аныяк шаамның чамдык тыва спортчу оюннарын аныяктарга дамчытса деп бодадым. Тыва улустуң шагаа эрттирер чаагай чаңчылын сактып ор мен.

Тыва улус ай барымдаалап санаар шагаа дээр чаа чылды бодунуң өөрүшкүлүг байырлалы кылдыр демдеглеп эрттирер чаагай чаңчылдыг турду. Ол эртебуруңгу шагдан бээр уктап келген болгаш үжен чылдарга чедир үргүлчүлээн хире чүве.

Чаа чылдың бүдүүзүнде болгаш бирээниң хүнүнде даалы, буга-шыдыраа, кажыктаары, ча адары, тевектээри, баг кагары, даг, тей кырындан чуңгулаары эң-не калбак массалыг оюннар боор турган. Ол оюннарга чүгле аныяктар эвес, харын улгады берген назылыг кижилер безин эң-не идепкейлиг киржир чораан.

1929-1930 өөредилге чылында Баян-Колда хүрээ чанынга тургускан моол бижик өөренир бөлүүмге Бичижик, Хөвеңмей болгаш өске-даа оолдар, кыстар-биле кады өөренип тургаш, шагаа бүдүүзүнде Хөвеңмей-биле нелээ чоруткаш, ооң Хаттыг-Тайгада дөргүл-төрелдериниң аалдарын кезип чорааш, шагаалаан бис. Мээң шагаага сөөлгү катап чорааным ол болган. Оон соонда сураа безин дыңналбас апарган ындыг үе эгелээн.

«Шын» солунга О. Данчай-оолдуң хүрээге албан кылып турган ламаларны, хелиңнерни революцияның чалгыы-биле тарадыр сывырыпкан деп бижээни ышкаш, шагаа дээрге база-ла бистиң революсчу ёзувуска чүүлдешпес эргиниң бужар-чүдек, караңгы, бүдүүлүк артыышкыны-дыр дээш ону соксаткан.

Кайы-бир черде ийи-чаңгыс кижилер ай барымдаалап санаар чаа чылды уткуп, эрттирип турар дугайында дыңналы берген болза, ол-ла дораан төп болгаш чер-черниң удуртукчулары, харыысалгалыг ажылдакчылары эргиниң бо бужар-чүдек артыышкыннары база катап бажын ковайтып, хөделдирип эгелей берди, ат болду, канчаар, чоорул деп дүвүреп, хөлзээр турду. Шагаага киришкен нам, аревэ кежигүннерин олардан үндүрерииге чедир хемчеглерни алыр турган. 1987 чылга чедир безин шагааны эрттирзе деп кижилер бүдүү чугаалажырындан безин арай сестир турду.

Шынын чугаалаарга, шагааның бистиң амгы ёзу-чурумувуска чүүлдешпес, таарышпас чүвези чок. Шагаа хүнүнде ламалар чалап, ном-хүрүм кылдыртпас, хамнар хөп, хамнатпас чаңчылдыг турган-дыр. Шагаа хүнүнүң эртенинде улус даштыгаа саң салып, сүдүн тос-карак-биле ускаш, чажып, эгелээн чылда мал-маган хүр, тараа-быдаа чаагай, думаа-ханаа, өлүм-чидим, ыт-куш өршээлдиг болзун деп йөрээлдерни, күзелдерни чугаалаар. Тыва улустуң оран-чуртун, бойдузун камгалап хайыралаарының база бир аргазы ол турган.

Шагааны хоруп каан соонда, бежен ажыг чыл болганда, эрткен чылдың февраль 5-те ону Кызыл хоорайга ооң чурттакчыларының калбак киржилгези-биле эң-не баштай эрттирген.

Аалдар шагаага белеткелди күзүн-не эгелээр чаагай чаңчылдыг турду. Семис хойнуң, бода малдың үүжезин, доңурган сүттү, кадырган быштакты, чодураа, бес, мыйырак холаан чөкпекти болгаш өске-даа аъш-чемни баш бурунгаар курлап шыгжаар. Ядыы, чүвеге чединмес араттар безин байларның малын соккаш алган ужа, төжүн, шээр мал өзээш алган эмиг, боостаа, өзүн безин чаа чылга курлавырлап алыр чүве.

Чаа чылдың бүдүүзүнде өглерниң ээлери ширтектерин даштыгаа силгип аштаар, эмгелеп секселээр, өглерниң кырында харын дүжүрүп, аал коданын ширбип, аштаар чүве. Байлар безин ындыг ажылды кылырынга «идепкейлиин» көргүзүп, хөделген турар.

Чаа чылдың бүдүүзүнде улуг, биче чон даңны атсы удувас, ойнап, хөглеп тура хонар: буга-шыдыраа-биле шыдыраалаар, тыва улустуң бодунуң чогаадып кылып алган даалызы-биле даалылажыр, кажыктаар, кажык адар. Ооң огу эликтиң чиг кажыы болур. Ойнакчылар арага ишпес, алгыш-кырыштыг, адаанныг оюннар черле кылбас турганнар. Тоолдар билир, чечен-мерген сөстерлиг коңчуг угааннг кижилер даңны атсы тоолдап олура хонар. Оларның тоолдарын дыңнаарга, дыка-ла солун болгаш тааланчыг болдур ийин.

Шагаа хүнүнде байлар-даа, ядыы араттар-даа боова-боорзаан оъжурган, үүжезин бузуп, хырбачазын доорап дүлген, быдаалаан, курлап каан чодураалыг чөкпээн, соктаан тараазын салган. шайны хайындыргаш, күзүн доңурган сүдү-биле сүттээш, хоо, домбуларга, хөнектерге долдур куткаш, от чанынга тургускан турар.

Ол хүн кады өглерниң ээлери шайлаарынче боттарын ээлдек-эвилең ёзу-биле чалап, чолугуп, мендилежир, шайладыр чаагай чаңчылды кады чурттап турарындан хамаарылга чокка олар ыяап-ла сагыыр турган. Мендилежири, амыр-мендизин айтырыжыры албан. Кадарчы кижи улус-биле кады аалдар кезип шагаалаар чай бар эвес, хой кадарып үнерде, аңаа инчеекке (бистиң сумунуң улузу ону таар дээр чүве) дүлген эътти, боова-боорзакты хүнезин кылдыр суккаш берип каар. Бичии-даа кижилерни ыяап-ла чалап шайладыр.

Баштай кымның аалындан шагаа хүнүн эгелээрин баш бурунгаар дугуржуп алганын ёзугаар аъттарлыг улуг, биче чон кожазы аалдар кезип шагаалап чоруптар, байлар чыраа, саик, челер аъттарын мунуптар, олар аңаада кетпес чаа, силиг, көрүштүг идиктевин, мөңгүн оттук, бижээн астып алыр, хаажылыг соруулдуг даңзазын идиктеп, чанчык хавын курлаанга астып алыр. Ынчан кырган байлар безин аныяксып, аян-шинчи кире берген турар болдур ийин. Чаа чылдың баштайгы хүнүн уткуп, хүндүткел-биле демдеглээриниң база бир херечизи ол.

Чыылган чон өглерге шайлап турда, аныяктар ча аткан, баг каккан, тевектээн турарлар. Кончуг дуржулгалыглары тевекти муң сан чедир тептер, улуг кижилер, аныяктар аалдың чанында даг, тей бар болза, ооң кырынче үне бергеш, чылгы мал кежинге ушкажып алган омак-хөглүг-даа аажок чуңгулаан турар.

Соктаан тараазының дүктүг кара хевээн бербес, өөнге кирген кижиге ажыг бозазын кутпас чыгыы харам байларга ядыы араттар ожээн, кылыкты хайныктырып, шагаа хүнүнде мени тоттуруп шыдаар шааң бар бе деп байларга баш бурунгаар бардамнап, сагыыдырып каар турган. Ындыг оюн сылдаглыг, кыжырыг-шоодуг чаңчыл турган. Бардамнаан кижилер шагаа хүнүнде ол байларның аалдарынга чеде бээрге, дүлген семис эътти деспиге долдур салгаш, ооң баарынга салып бээр. Бардамнаан кижилер эътти догерезин чипкен боор, мени тоттурар чемиң оон ыңай чогу ол бе деп байларны шоодуп, кочулаан турар. А бир эвес деспиде эътти шуптузун чип шыдаваан болза, ол кижиниң арнын үс-чаг-биле чаап каар, ону база бакка киирер.

Делгер-Хаан сумуга (амгы Кызыл районнуң Баян-Кол кодээ Соведи) шагаа ынчаар эртип турган. Шагаа хүнүн демдеглеп эрттирер дизе, биеэги хоочун салгалдарның ол чаагай чаңчылы ёзугаар ону ыяап-ла сагып эрттирер ужурлуг. Бистиң шаандагы салгалдарывыстың үргүлчү ойнап чорааны спорттуң чамдык тыва национал хевирлериниң дугайында бодумнуң хуумда бодалымны моон-биле чергелештир доп-чузу-биле бижип көрейн.

Ам буга-шыдыраа, даалы, баг кагары, тевектээри, кажыктаары, кажык адары уттундуруп бар чыдар. Эртебуруңгу шагдан бээр чоннуң ойнап чорааны бо оюннарда бистиң үевиске чүүлдешпес, таарышпас чүве чок деп бодаар мен. Ам бо оюннарның шаг-үези улам-на ырап бар чыдар, ойнап чораан кырганнар база эвээш арткан. 1929 чылдан бээр чарылбас өңнүктер болуп чурттап чорууруvус партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Алексей Клаевич Бичижик буга-шыдыраа-биле ойнап чорууруп билир мен, а даалыны боду чазап алыр болгаш ойнап чораан. Күш-ажылдың хоочуну пенсионер Ширбиижик олардан өске бо оюннарны ойнап чоруур кижилерни көрбээн болгаш билбес мен.

Араттарның тывынгыр угаан-бодалы-биле спорттуң тыва национал хевирлери чогааттынып тургустунган деп чүве оон база билдингир. Шаандагы шагда кижилерниң ойнап чораан спорттуң тыва национал хевирлерин амгы салгалдар уламчылаар кылдыр арттырып бээри-биле ону калбартып сайзыратпайн турары хараадаңчыг. Ол оюннарны чидирбези-биле катап суртаалдаза кандыгыл? Эртемден М. У. Самбуунуң «Тыва оюннар» деп номун катап немеп тургаш, бо оюннарның ойнаар дүрүм, чурумун тодаргай тайылбырлап бижээш, хөй тиражтыг кылдыр парлап үндүрзе.

Чүгле бистиң республикада спорттуң тыва национал хевирлери чидип турар эвес, харын спорттуң орус национал хевирлери болур славяно-горицкая борьба, бабка, городки сөөлгү чылдарда база уттундурган. Спорттуң бо хевирлеринге боттарын бердинген салым-чаяанныг кижилерниң кызымаккай негелделериниң түңнелинде, ол оюннар Москвада болгаш чурттуң өске-даа хоорайларында катап тургустунуп, оожум-даа бол, амыдыралга боттанып эгелээн деп солуннарга бижип турар-дыр.

Ол эштеривистиң үлегерчижээн ап, уттундуруп бар чыдар ол спорттуң национал хевирлерин катап тургузуп хөгжүтпүшаан, дараазында салгалдарга дамчыдып берзивиссе, ында бак салдар чедирер хоралыг чүве чок, харын кижизидилгеге база улуг ужур-дузалыг деп билип турар мен. Аныяк салгалга уттундурбас тураскаал кылдыр бараалгатканывыс ол болур ийик.

Алексей САРЫГ-ООЛ.

ШАГАА ШАГАА-ЛА БОЛГАЙ

Бистиң ада-өгбелеривис шаг төөгүден бээр 12 чыл эргилдезин чыл бүрүде-ле частың башкы айының бир чаада үнүп кээп турар Чаа чылды демдеглеп, уткуп байырлап турганнар болгай.

Бо 1990 чылдың январьда үнген «Шын» солуннуң бир дугаарынга бир эртемден эш шагааны бо келир чаа аът чылдың уткулга байыры шагааны бо 1990 чылдың февраль айының 24-25 хүннеринде демдеглеп байырлаарын саналдап бижээн чораан. Эргилдениң он чедиги алдан чылдың, эр демир халаптың ак аът чылының (частың кыска сарыг пар айы) азы болза, ак аът чылдың частың башкы айының бир чаазы кара ыт хүнү (садбис) шагааның ёзулуг байырлаар хүнү. Ук хүн бистиң календарывыс-биле 1990 чылдың февраль 26-ның хүнү — понедельник болгай (эртемден база ынча дээн— **Ред.**).

Бо 1990 чылдың февраль 24-25 болза, бо төнмээн 1989 чылдың (сарыгзымаар чылан чылдың кыштын адак айын 29 азы 30 (бүлүү хүн) болур болгай.

Шагаа шагаа-ла болгай, шагааны шаг төөгүден бээр, частың башкы айының бир чаада байырлаар ышкажыгай. Ынчаарга ам сарыгзымаар чылан чылының кыштың адак ай (шилги инек айы) төнмээн турда-ла, келир ак аът чылының частың башкы ай (кыска сарыг пар айның) бир чаа, (кара ыт) хүнүн демдеглеп байырлай бээривиске, окта шын эвес. Ынчаарга шагааны бистиң ада-өгбелеривис боттарының хирешаа-биле эрттиргилеп чорааннар. Ооң чижээнге бодүүн (арат) ажылчын кижи хой ажы-төлүнге шээр мал (өшкү, хой) дөгерип, боова-боорзак, манчы-хуужуур болгаш быштак, хойтпак, ээжегей дээн чижектиг ак чемнер кылыр чораан.

Шагаа байырлалынга аът чарыжы, мөгелер хүрежин кылбайн чораан. Чүгле национал оюннар: кажык адар, даалы, хорлу, буга-шыдыраа, аңаа шыдыраа ойнаарлар. База ол ышкаш тыва национал хөгжүм херекселдеринге (игил, бызаанчы, лимби, дошпулуур, хомус) аялгалар, ырлар ойнаар болгаш йөрээлдер ырлап алгап күүседирлер.

Ук йөрээлдер өг йөрээлинден эгелээр. Ооң соонда мал-маганын, оран-чуртун, ал-боттарын, этсевин йөрээрлер. База ол ышкаш шагаа хүнүнде мал-маганын улуг назылыг кижилерге ыдыктадыр. Ооң чижээнге чүгүрүк аът азы серге, ирт, чоон шары дээн чергелиг малдарга киирип болур.

Шагаа байырлалында арага-дары хоруглуг, шупту чон элээр шагаалаар турганын айтыры артык эвес!

Ол хүн чон каас-коя хеп-сыпын кедер. Бистиң республикага шагааны чыл бүрүде демдеглеп байырлап турар чүве болган төлээде, мурнакчы малчыннарны эргилдениң чыл санаашкынын ёзугаар шаңнаары күзенчиг. Ам уткуп байырлаарывыс ак аът чылында республиканың чылгычыларын чүге аът-биле шаңнап болбазыл? Мурнакчы хойжуну, саанчыны чүге чаваа, кулун, аът-биле шаңнап болбас деп? Бир-тээ, уткуп турарывыс байырлалывыс аът чылының уткулга байыры болганда.

Константин ХАНГАЙ.
Эрзин район.

Театр болгаш көрүкчү

СЕТКИЛ-ЧҮРЭЭ — ДИЛЭЭШКИНДЕ

Республиканың хөгжүм-шии театрының чарлалдар самбыразының чанынга элээн хөй көрүкчүлер сонуургал-биле чугаалашкан турлар.

— «Февраль 27-де Оскар Фельцманның «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбаяа» деп шиизинге Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Чадамба Монгуштуң бенефизи болур». Па, бо бенефис деп чүнү тып алганнары ол?

— Театрның шаандагы чаңчылын ёзугаар ук шиини кирген орулганы кайы-бир артиске бээри-дир.

— Амыраан, артист-тир аа! Чүү дээш ынчазы ол ирги? Ой, дарга, буруулуг болдувус, ол шын чүве бе? — деп, сонуургаачал эр мени кыңчыктырбайн-на келди.

— Шын-шын. Бенефициант — Чадамба Байырович ук орулганың чүгле өйлүг хуузун алыр, а артканы — артистерниң агар саныынче кирер — дей тыртып кагдым.

— Чүү дээш бенефистеп турар артист боор?

— Хүндүткел-дир ийин. Бежен харлап турар юбиляр кижи.

— Ча, кайын ындыг боор! Чоокта чаа-ла бичии оолдар ойнап, «Ыглаар-Дүрүгга» ыңкашаан ол боол турду чоп?

— Театрга ажылдааш бежен, 23 чыл боол турар кижи. 1968 чылда-ла «Тартюфка» Оргонну, «Деңгүр-оолга» Чөпүк ирейни ойнаан ышкажыгай. Баштай кырганнар рольдарынга, а сөөлзүреди аныяктар, ынакшааннар ойнап эгелээн кижи болдур ийин.

— Артистер-даа магалыглыг чүве аа? Кырывас даадырлар.

— «Кырыыр чай чок» — деп, Максим Мунзук бо-ла чугаалаар артист.

— Шынап бо, Чадамба артист Мунзук биле Монгальбиниң төрели боор ийин. Аажы-чаңы безин кара олчаан артист болгай.

— Төрел эвес. Аянгатыда чылгычы кижи оглу чүве. Бистиң — Хемчик оглу.

— Кайгамчык-ла ойнаар төл. Каттырынчыы халаптыг-ла.

— Бо бенефисти харын көрүп алыңар. Ында хыын тыпкан рольдуг кижи. Маңнап турда безин аңа хүлбүсле болбазыкпе — деп, чугааны хөй чылдарда культура сайыды чораан, ам ном үндүрер черниң директору Матпа Сүмбүевич Хомушку үзе кирди.

— Кончуг-ла кожамыктап ырлаар амытан. Кызыл-Мажалыктан Кызыл хоорайга кирип ырлай бээр кижи — деп, хоочун артист Н. Өлзей-оол сактып чугаалады.

— Бедик разрядтың слесары мергежилдиг артист болгай — деп немеп кагдым.

— Шынап-ла, шыдай эрниң оюнун көөр-дүр — диш-кеш, улус тарай берди...

Чартык чүс харны харлап турар Чадамба Монгуш — хөгжүм-шии театрының онзагай талантылыгларының бирээзи. Ооң он-он рольдарының аразындан чүгле ужунге доктаап көрейн. Ол рольдар таптаашкын үезиниң балыынга дээп, удуртукчуларның удурланыышкынын хайныктырып, артиске аактыг-даа боол келгени чажыт эвес.

Хоозун черге хөөрээр, урдунукчу, эрги сарааттарны чаа кескен сиген-биле шуглап чаңчыккан салбыр даргазы Туматты ол С. Сарыг-оол биле А. Чыргал-оолдуң «Хүннүң ырлажылары» деп хөгжүмнүг комедиязынга ылап-ла ойнаан. Ч. Монгуштуң ойнаан Тумадын көргеш, эң ылаңгыя Ак-Чырааның сиген бригадирлери хорадап, бисти шугумчулеп, удуртулгага удур хөөн кыпсып туру силер дижип-даа турганнар.

Кезек үеде чылгы малга удур «дайын» чарлаан чылдар турган. Ол өйде театр М. Верфоломеевтиң «Кежегелер» деп шиизин тургускан. Ында аът ажаакчызы ирей Кузьманың хаван чадаг арткаш, эът комбинадынче дужаапкан аъттары дээш колхоз даргазы-биле тутчуп, сеткил-сагыштың човуланыынга алысканып Чадамба Байырович кайгамчыктыг көргүскен. Чүге дээрге артист боду институт мурнунда чылгычылап чораан, аътка ынак кижи. Ол ышкаш ынчан чылгы малды колбасаже хуулдуруп, ажыл аъттарын дилги фермаларынче дужаап турарынга артист сеткилинден килеңнеп турганы сценага тода көзүлгени ол. Артист кижиниң амыдыралче ханылап, маадырның иштики делегейин ажыдып, сценага амыдыралда дег чурттай бээри ынчан көзүлген.

«Арагачы кижи чогаал маадыры боол болур бе? Арагачыларны сценага көргүскеш чоорул? Арагачылар — бисте чок!» дээн хөөннер А. Дударевтиң «Тайып ужар» деп шиизин театрга көргүскениниң соонда дыңналып турган. Ында човулаңныг салым-чолдуг арагачы Буслайның овур-хевирин, ооң трагедиязын алдарлыг артист Ч. Монгуш көрүкчүлерге коргунчуг кылдыр дамчыткан. Ук роль хөй-хөй кижилерни бодандырган. Амдаа ол шиини ойнаары күзенчиг. Ол чүгле театрның эвес, а республиканың Элээдилер ниитилелиниң доктаамал репертуары болуп артар ужурлуг.

Моон ап көөрге, Ч. Монгуштуң үстүнде ажылдары [illegible] коңгазын хап, хүннүң айтырыгларын шиитпирлээринге ачы-дузалыг болган. Ындыг янзылыг рольга Ч. Айтматовтуң «Хүннүң дурту чүс чыл ажыг» деп чогаалын ёзугаар шиниде Казангап база хамааржыр. Бо-ла бүгү Ч. Монгуш хөй талалыг өзек артист дээрзин маргыш чок бадыткап каар.

Чадамба Байырович артист ажылындан аңгыда, чечен чогаалга сундулуг болгаш аңаа күжүн шенеп чоруур. Ооң очулгазын ёзугаар «Резидентиниң частырыы», «Ой күске», «Даарта болган дайын» деп уран-чечен кинолар тыва дылче очулдуртунгулаан. Театрның сценазынга Ч. Монгуштуң очулгазын ёзугаар А. Ставицкийниң «Байысаалга» деп драмазы тургустунган болгаш Е. Шварцтың «Хар кадыны» белеткеттинип турар.

Ч. Монгуш — Кызылдың уран чүүл училищезиниң театр салбырында артист мергежил талазы-биле башкы. Ооң сургуулдары бо чылын училищезин доосказ, көрүкчүлерге «Хар кадынны» көргүзерлер. Доозукчуларның шилиндектери башкызының доосқан чери — Нева эриинде хоорайның театр, музыка болгаш кинематография институдунче улай өөренирлер.

Чадамба артист — казы-харның, бышкаш угаанның үезинде чогаадыкчы ажылдакчы. Сеткил-чүрээ — чаа-чаа дилээшкиннерде. Ол бисти ам-даа дагын-дагын өөртүр. Орта хөй удаа чечектер сунар бис. Ол бистерни февраль 27-де болур бенефизинге чалап турар. Ынак артизивисче далажыңар!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ЧУРУКТА: О. Фельцманның «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбаяа» деп хөгжүмнүг комедиядан көргүзүг. Солагай талазында Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ч. Монгуш прокурор Спетлайгтың ролюнда.

Ю. КОСАРЬКОВТУН фотозу.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

дыштаныр хүннерде

Февраль 24-те. Театржыткан байырлал шөлүнге «Кыш үделгези». Эгелээри 15 шакта.

Хөгжүм-шии театрынга

Февраль 25-те. Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому «Бодумнуң мергежилимге чоргаарланыр мен» деп өөредилге черлери: Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының, КПТУ-1, көдээ ажыл-агый техникумунуң аразында фестивалын эрттирер. Эгелээри 10 шакта.

Февраль 25-те. Октябрьская кудумчузунга «Шагаа» байырлалы. Эгелээри 12 шакта.

Февраль 24-25-те. «Колос», «Енисей» культура бажыңнарынга болгаш Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

Спортчу хемчеглер
«Херел» спорт залынга

Февраль 24-25-те. Бүдүрүлгелерде күш-культура коллективтериниң аразында хол бөмбүүнүң талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 10 шакта

«Тываның 5 чылы» стадионга

Бөмбүктүг хоккей талазы-биле хоорайның бирги чери дээш маргылдаа Эгелээри субботада 15 шакта, воскресеньеде 12 шакта.

Шыдыраа клувунга

Шыдыраа талазы-биле команда аайы-биле хоорайның бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри 15 шакта.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Концерт. 8.50 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.35 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 10.45 ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Төп музейинден репортаж. 11.00 Киноконцерт. 12.00 Тиилелгениң 45 чылынга. «Политрук Василий Клочков». Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор Р. Паулстуң концерти. 14.55 Тиилекчилер. 15.55 Мультфильмнер. 16.15 «Хөглүг старттар». 17.00 Бөгүн — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү. 17.15 «Өртемчейниң күзели». Уран-чечен фильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Солдаттар ырлажып турда» деп солдат ыры фестивалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Белдир точказы». Кантемир-шериглер дугайында. 21.55 «Көрүүшкүн». 23.25 «Ол болган... болган...» 23.40—00.10 Киноконцерт. «Алыс шыны-биле база баштактанып».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. К. Г. Паустовский. «Мешер талазы». 9.05 Англи дыл (бирги чылда). 10.05 Англи дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.40 Бисти долгандыр турар хүрээлел. ' класс. Хлеб — бүгүдениң эгези. 10.55 «Мигель Габриэль чугаалап тур...» Англи дыл кырында дамчыдылга. 12.00 «Мээң кудумчум». Телефильм. 13.10 Л. Зорин. «Цитата». Фильм-шии. 15.10 Мультфильм. 15.25 Барымдаалыг фильм. 15.45 «Революцияның тедээлери». Уран-чечен фильм. 17.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 17.15 Концерт. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Совет Армияга болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге тураскааткан видеоканал. 20.00 Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30—23.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Баги Саба — бодуун белек». Душанбеден дамчыдылга. 19.30 Объектив. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс» деп фотоконкурстуң ажыдыышкыны. 20.00 Бүгүдеге спорт. 20.15— 20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 23 киночыынды 9.00, 12.00, «Алдын мыйыстар» 10.20, 13.20, «Эжээн болгаш хоойлу» 15.00, 19.30, «Камгаланырының нарын аргазы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Алдын антилопа» 11.00. Хон Гиль Дон 12.00, 14.00, 17.00, 19.00. «Бир эвес мээң-биле эвес болзуңза» 15.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кышкы эртен» 14.20. «Узамдыккан өжээн кегелдези» 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Хон Гиль Дон 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди болгаш хоорайның **Соңгукчулар клуву** РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш Кызыл хоорай улус депутаттарының кандидаттары-биле болгаш Кызыл хоорай Совединиң бойдус камгалалының ведомстволарының удуртукчулары-биле республиканың экология айтырыгларынга тураскааткан ужуражылгазын эрттирер.

Ужуражылга февраль 24-те 11 шакта Политиктиг чырдыышкын бажыңынга болур. Кээр күзелдиглерни шуптузун чалап тур.

• • •

Культура-спорт комплекизи февраль 24-те 15 шакта «Кыш үделгезиниң» театржыткан көргүзүглеринче чалап тур. Октябрьская кудумчузунга «Шагааның» театржыткан шөлүнге февраль 25-те 12 шакта болур.

«Тыва систем» эртем-техниктиг төп болгаш «Монолит», «Грань» кооперативтер байырлалды эрттирер.

Байырлалче кирип моорлаңар!

• • •

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак тускай юридиктиг эртемниг истекчилер Кызыл хоорайга болгаш республиканың районнарынга ажылдаары-биле хереглеттинип турар.

Ажылдаар күзелдиглер Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 18 бажыңның 114, 302, 110 кабинеттеринге эртенгиниң 9 шактан 18 шакка чедир келир.

• • •

Балгазынның КПТУ-2-ниң 1986 чылда Владимир Доржуевич Иргитке тывысканы 3 класстың тракторист-машинист шынзылгазы ВО 104232 дугаарлыг, диплом А№ 713201 дугаарлыг читкенин барымдаалааш, **күш чок деп санаар.**

Хайын Самбууевич Дандааның адынга 1989 чылдың декабрь 12-де Эрзинниң № 7985 ажаалга банкызының тывысканы № 434 счеттуг сберкнижка база № 0150281 чек дептери читкенин барымдаалааш, оларны күш чок деп санаар.

1990 чылдың февраль 25-тен эгелеп воскресенье болгаш байырлалдар хүннеринде Кызыл — Сарыг-Сеп — Балгазын — Кызыл деп рейстер 13 шак 30 минутада чоруурун 10 шак 30 минутада чоруур кылдыр өскерткен. Ажыл хүннеринде өскерилге чок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

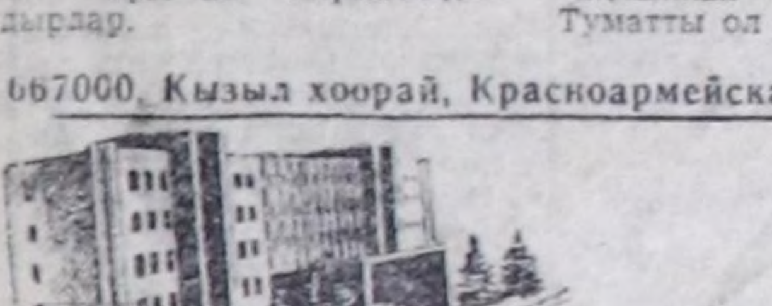

Редактор
З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ ажыл-агыйжы амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ажалы
Тиражы 28000 экз.

Индекс [illegible]

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуларының бажыңы № 1.

Чагыг № 380. ГС — 00448.